Наталія Мех

СЛОВО — ТВОРЧІСТЬ У МОВІ ПОЕЗІЇ Т. ШЕВЧЕНКА, І. ФРАНКА, ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Семантичну місткість поетичного слова читач часто сприймає інтуїтивно. У слові так гнучко модифікується семантика, що воно здається безмежним у своїх можливостях. Зберігаючи основне значення, лексема майже в кожному разі вживання постає по-новому, набуваючи у контексті різних смислових відтінків.

Виділяючи макрополе *творчість* у художній картині світу, вважаємо за доцільне насамперед звернутися до нашого золотого фонду — до творів Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки.

Наскрізну для Шевченкового тексту ідею про важливість мовленого слова, потребу розмови, людського спілкування, про значення слова як засобу творчості, слова як засобу національного самовираження, тобто рідної мови, простежено у статті С. Я. Єрмоленко «Неокраяне крило Шевченкового слова». Саме такі семантичні компоненти вичленовуються у багатозначній лексемі *слово* на основі контекстуального аналізу її семантики, що вносить корективи у тлумачення: так, виділене в «Словнику мови Шевченка» третє значення ‘мова’ фактично об’єднує, як свідчать наведені в лексикографічній праці ілюстрації, і поняття «рідна мова», і поняття «словесно-художня творчість», пор.: *Я з самої весни не чув* ***рідного, щирого слова***; *Буде з мене, поки живу,/ І* ***мертвого слова****,/ Щоб виливать журбу, сльози*. Якщо перший приклад ілюструє значення ‘рідна мова’, то зміст другого розкривається тільки в зіставленні з антонімічним словосполученням *огненне слово*: *І їх униніє, і страх/ Розвіяла, мов ту полову,/ Своїм святим* ***огненним словом***! («Марія»).

Трансформацію семи ‘слово — творчість’, вербалізованої у словосполученні *огненне слово*, маємо і в іншому контексті: *Молю, ридаючи: пошли,/ Подай душі убогій силу,/ Щоб огненно заговорила,/ Щоб* ***слово*** *пламенем взялось,/ Щоб людям серце розтопило* («Неофіти»).

Слово як вияв художньої творчості, натхнення, впливу на читача (слухача) реалізує свою семантику в авторських контекстах, які, на нашу думку, не можуть бути зведені до словникового тлумачення: «розмова, бесіда, висловлення, фраза», що супроводжується серед інших ілюстрацією: *Мій боже милий,/ Даруй словам святую силу —/ Людськеє серце пробивать,/ Людськії сльози проливать* (Словник мови Шевченка. — Т. 2. — С. 264).

Тільки за формальною ознакою наявності лексеми *слово* в тексті зараховано до названого вище значення такі контексти: *Ну що б, здавалося, слова…/ Слова та голос — більш нічого./ А серце б'ється — ожива,/ Як їх почує*!..; *Єсть у мене щирий батько…/ Не одцуравсь того слова, що про Україну/ Сліпий старець, сумуючи,/ Співає під тином*. Тим часом обидві ілюстрації демонструють значення «мова — ознака національного самовираження, рідна мова», визначальне й для таких відомих афористичних рядків Тараса Шевченка: *Возвеличу/ Малих отих рабів німих*!/ *Я на сторожі коло їх/ Поставлю* ***слово*** («Подражаніє 11 псалму»).

Лексема *слово* у поетичній мовотворчості Т. Шевченка виявляє тенденцію до символізації (С. Я. Єрмоленко). Цей процес відбувається на рівні надтекстового сприймання єдності *слова* як засобу спілкування, елемента бесіди, розмови і *слова* — творчості, виразника творчої особистості і національного самовираження. Символізації лексеми *слово* сприяє семантичний зв'язок його із лексемою *мова*. Про це свідчить контекст із наведеного вище уривка «Подражаніє 11 псалму» та з поеми «І мертвим і живим…»: *І всі мови/ Слов'янського люду —/ Всі знаєте. А своєї/ Дастьбі…*

У поетичних текстах Івана Франка поняття *творчість* вербалізується в контекстах із таким вживанням лексеми *слово*: *Дай і огню, щоб ним* ***слово*** *налити,/ Душу стрясать громовую дай власть,/ Правді служити, неправду палити/ Вічну дай страсть*! («Веснянки»); *Вирядім ми* ***слово*** *до походу/ Не в степи куманські безконечні,/ А в таємні глибини сердечні,/ Де кують будущину народу* («На старі теми»); ***Слова*** *— полова,/ Але огонь в одежі слова —/ Безсмертна, чудотворна фея,/ Правдива іскра Прометея* («Лісова ідилія»).

У виділеному значенні особливе місце посідає образ *вкраїнського тихого слова*, тобто творчість рідною мовою. Уривок із твору Івана Франка реалізує значення ‘рідна мова’, наприклад: *Навчи й мене* ***вкраїнським тихим словом****/ Причарувать замерклі, старосвітські/ Величні постаті...* («Цар і аскет»).

Назване значення охоплює і фразеологічні звороти (*слова до слів складати*), і узагальнювальні контексти, в яких реалізуються метафоричні зв’язки, зокрема традиційні асоціації *слова* з *вогнем*, *полум’ям*.

Зафіксовано контексти, в яких реалізується значення *думка* — ‘поетична творчість’: *Вічний революціонер —/ Дух, наука,* ***думка****, воля —/ Не уступить пітьмі поля./ Не дасть спутатись тепер* («Гімн»); *Сонети — се раби. У форми пута/ Свобідна* ***думка*** *в них тремтить закута,/ Примірена, як міряють рекрута,/ І в уніформу так, як рекрут, упхнута* («Вольні сонети»); *Що гніздо* ***думок*** *високих,/ школу поривів геройських,/ пристань для орлів змінили/ на сумну тюрму для дум* («Іван Вишенський»).

Поняття «*творчість*» вербалізується в поетичних контекстах як *пісня*, наприклад: *Скільки сердець розривалось, ридаючи,/ Скільки зв’ялили страждання*!/ *А як же мало таких, що міцніли, складаючи/ Слова до слова, в безсмертних* ***піснях*** *виливаючи/ Тисячолітні ридання*! («Де не лилися ви в нашій бувальщині…»); *Чи те горе, як краса,/ Щоб із серця* ***пісень*** *надушить*? («Коли студінь потисне…»); *Веснянії* ***пісні****,/ Веснянії сни,/ Чом так безутішні,/ Безвідрадні ви*? («Веснянії пісні…»); *Даремно,* ***пісне****,/ Втишати серця біль*!/ *Не вирне сонце вже з-за хмар*! («Даремно пісне!»).

У поетичних текстах І. Франка лексеми *слово* і *пісня* утворюють стилістичну фігуру градації. Наприклад, вислів *слово до слова* означає процес творення (творчості), результатом якого виступає *пісня*, семантичний перегук фіксуємо у зіставленні дієслова *міцніти* і прикметників *безсмертні пісні*.

Невіддільним від значення ‘творчість’ є компонент ‘вплив на почуття’, що спостерігаємо у метафорі, яка так само побудована на семантичній співвіднесеності лексем *слово* і *пісня*, наприклад: *Хай у серденьку віру в будущеє/ Відновлять твої ніжні* ***слова****./ Відновлять* ***пісень*** *джерело цілющеє,/*

Що зморозила жизні зима («Не схиляй своє личко прекрасне…»).

Якщо у генітивній метафорі *пісень джерело цілющеє* ключовим є поняття оздоровлення, зцілення творчістю, то інші епітетні образи стосовно *пісні — творчості* актуалізують сему ‘сила, захист, наступ’, наприклад: *Вна дзвін той, що народ скликає/ В добі нещасть до дружних діл,/* ***Потужна пісня бойовая,/ Защита серед граду стріл*** («Сучасна пісня»).

Макрополе «творчість» у поетичних контекстах Лесі Українки створюють поетичні словосполучення з лексемами *слово*, *мова*, *думка*, *дума*, *пісня* та ін. Враховуючи значення лексеми *слово* у поетичному лексиконі взагалі, а також те, що слово *пісня* побутує в поезії Лесі Українки переважно в переносному значенні й ототожнюється із поняттям «словесна поетична творчість», розгляньмо семантичну структуру лексеми *слово*.

Значення ‘поетична творчість’ репрезентують такі контексти з лексемою *слово*: *Ох, той пожар у других будить силу,/ Ту, що бастілії тиранів розбива,/ Що визволя з кайданів волю милу, —/ У мене будить він* ***слова, слова***! («Порвалася нескінчена розмова»); *Промінням ясним, хвилями буйними,/ прудкими іскрами, летючими зірками,/ палкими блискавицями, мечами/ хотіла б я вас виховать,* ***слова***! («Ритми»); *Я не на те,* ***слова****, Ховала вас/ і напоїла крів'ю свого серця,/ щоб ви лилися, мов отрута млява,/ і посідали душі, мов іржа* («Ритми»); *Чи тільки ж блискавицями літати/* ***словам*** *отим, що з туги народились*? («Ритми»).

Входження лексеми *слово* у контексти з номінаціями *темниця*, *бастілії*, *кайдани*, *мечі*, *кров*, *вирок*, *тирани* засвідчує у семантиці *слово* — ‘поетична творчість’ відтінок боротьби, протесту, вияв сили творчості. Пор.: «З Лесиною поезією українська літературно-мовна традиція увібрала в себе образи *слова-зброя*, *слова-криці*, *слова-вогню*, *слова-меча*, що стали символом щирої гартованої мови в устах слабої тілом, але сильної духом жінки. В її поетичній уяві слово оживає, персоніфікується, викликає найрізноманітніші почуття, асоціації» (С. Я. Єрмоленко).

Відзначаємо характерну сполучуваність лексеми *слово* із прикметниками та дієсловами, що об'єднуються семою ‘боротьба’. Ремінісценція з творчості Тараса Шевченка так само поповнює контексти із цією семою: *Щоб між нами не вгасало,/*

Проміння величне,/ Ти поставив «на сторожі»/ Слово твоє вічне («На роковини Шевченка»).

Не випадково С. Я. Єрмоленко відзначає: «Найбільш характерний для ідіолекту Лесі Українки мотив вогненного слова, тобто об'єднання в одному двох понять — «творчість і вогонь». Цей традиційний семантичний зв'язок виступає як інваріант для формування різних поетичних контекстів, зокрема й такого індивідуально-авторського образу: *Іди туди, там є живії люди,/ вони тобі дадуть вогню живого…/ Ти перекуй з убійчого меча/ робітне рало й загартуй його,/ як я тебе тепер загартувала/ вогнем і холодом свойого слова* («На руїнах»).

Значення 'словесна творчість' реалізують контексти Лесі Українки з лексемами *дума*, *пісня*, пор.: *Було колись в одній країні;/ Сумний поет в сумній хатині/ рядами* ***думи*** *шикував* («Легенда»); *Що ж зосталося такому?/ Тільки думати — гадати…/ Ви, борці, прийміть сі* ***думи****./ Більш не маю що вам дати* («З подорожньої книжки»); *Найкращії* ***думи*** *мої вінцем золотим тобі стали,/ Ти, горда царице, мене повела за собою,/ Мов бранку-невільницю в ході твоїм тріумфальнім* («Ave Regina!»); *Спочиваєш ти, наш батьку,/ Тихо в домовині,/ Та збудила твоя* ***пісня****/ Думки на Вкраїні* («На роковини Шевченка»); *І стрепенеться визволена* ***пісня****,/ і вирветься з неволі, як ридання,/ Що довго стримане, притлумлене таїлось/ в темниці серця* («Ні! я покорити її не здолаю…»); ***Пісня*** *не вмирає,/ На весь мир лунає,/ Щиро та правдиво,/ Ворогам на диво*! («Жалібний марш»).

Взаємозамінність слів названого контекстуального синонімічного ряду зумовлюється конкретним текстом і віршовою практикою поетеси, коли одне слово-поняття непомітно, «м'яко» переходить в інше і не сприймається як незвичний метафоричний вислів. Наприклад, у поемі «Давня казка» чергуються слова *поет — співець*, а також *вірш — пісня — слово*. На формальному протиставленні побудовані віршові строфи: *Що не був співцем поет наш,/ Бо зовсім не вмів співати./ Та була у нього пісня/ І дзвінкою, і гучною,/ Бо розходилась по світу/ Стоголосою луною* («Давня казка»).

Номінація *поет* (як і *поезія*) безпосередньо пов'язана з лексемою *слово*, але в загальномовному словнику відбито й уста-

лений зв'язок останньої з іменником *пісня*. Поетичний контекст Лесі Українки реалізує зрощення — формальне й семантичне поєднання слів *пісня* та *слово*: *І не був поет самотнім*/ *До його малої хати*/ *Раз у раз ходила молодь*/ *Пісні-слова вислухати,*/ *Теє слово всім давало*/ .. *Слухачі співцю…* («Давня казка»).

Розгортання поетичного тексту відбувається завдяки чергуванню семантично тотожних слів, що утворюють поетичну парадигму *пісня — слово — дума — вірші*. Останній у ряді названих іменників семантично підтримує видове поняття: *рима* (*рими повтікали*, *рими-соколята*). Але водночас наявне повернення до «музичної» семи: *Тут поет взяв мандоліну,*/ *Промовляв* ***пісні*** *чудові*/ .. *Він заграв і до музики…* («Давня казка»).

Синкретичний образ натхненного, талановитого слова, поезії, що сприймається як висока *пісенна творчість*, передбачає семантичну взаємодію компонентів згаданої парадигми. Як на початку поеми чергуються *пісня — слово — вірші — поезія*, так у IV частині *думи-чарівниці, що для них нема на світі*/ *Ні застави, ні границі* переходять у *прудке* ***слово***, яке *Не затримає темниця,*/ *Полетить воно по світі,*/ *Наче тая вільна птиця* («Давня казка»).

Динамічна ознака *летіти* (*линути*) лежить в основі об'єднання слів *слово — спів — пісні — гадки* в одну парадигму. Поетична номінація *пісня — слово* як авторське утворення не може бути ілюстрацією ні до першого, ні до другого із словникових значень лексеми *пісня*. Вона містить у своїй семантичній структурі компонент 'творчість, високе натхненне слово', що здатне зворушувати людей, змагатися проти *діла соромного*, проти якого *Виступає* ***слово*** *праве —*/ *Ох, страшне оте змагання,*/ *Хоч воно і не криваве!* («Давня казка»).

Слово і *пісня* ототожнюються, коли йдеться про творчість поета-співця. Сполучуваність названих іменників із дієсловами *промовляти*, *гомоніти* конкретизує, інтимізує поняття людської творчості, представлене лексемами *слово*, *пісня*, наприклад: [Співець] *Довго щирими сими* ***словами***/ *До людей промовлятиму я;*/ *Я загину, — та довго між вами*/ *Гомонітиме* ***пісня*** *моя*! («Місячна легенда»). У такій сполучуваності на перший план виступає сема 'спілкування з людьми'. Поєднання лексем *слово*, *пісня* в однорідному ряду, або підпорядкуван-

ня однієї лексеми іншій увиразнює їх семантико-стилістичну функцію, пор.: *Як* ***пісня*** *і* ***слово*** *були у шанобі* («На столітній ювілей української літератури»); *Такі погані, такі бридкі ті* ***слова****, тая* ***пісня****, те все…* («Приязнь»); *Чути мені* ***пісні з словами*** *тими…* («Помилка»).

Подібні текстові зв'язки існують між лексемами *пісні* і *думки* (*думи-гадки*), до їхнього семантичного простору належить і лексема *мрії*, пор.: *Хто кликав брать святую орифламу/* ***пісень****, і* ***мрій****, і непокірних* ***дум***? («Якби вся кров моя уплинула отак…»); *у світ пущу* ***з піснями*** *всі* ***думки*** («Дочка Ієфая»); *чи* ***пісня*** *й* ***думка*** *кволі*? («Хто вам сказав, що я слабка…»).

Значення *пісня* — 'словесна творчість' реалізується в конструкціях конверсивного типу, коли підкреслюється різновекторний зв'язок творчості з внутрішнім світом людини: саме там народжується творчість, і навпаки — внутрішній світ людини зазнає впливу поетичної словесної творчості. Наприклад: *Не забуде вік пісні дивної, —/ Вона в серце йому западе* («Давня казка»); *Бо ще й досі на сльози сумнії/ Пісня з серця мого устає* («Давня казка»).

Семантико-синтаксичне варіювання можна вбачати у вислові *І пісня від серця поллється* («Сім струн. Do»), що за семантикою співвідноситься з наведеним вище прикладом. Однак обидві конструкції різняться ступенем метафоризації та фразеологізації.

Отже, підставою для виділення значень лексем *слово* — 'засіб поетичної творчості', *думка* — 'поетична творчість' й *пісня* — 'творчість' є лексична сполучуваність, текстове оточення слова, специфіка трансформації загальномовного значення у поетичному тексті.